

2. Релігійна мережа України в її проблемах і перспективах

Оскільки згідно Конституції України Церква відокремлена від держави, а релігійність є приватною справою кожної особи, то офіційна статистика належності громадян країни до якоїсь релігійної організації, а тим більше ставлення їх до релігії відсутня. Єдиними показниками релігійного життя, які на цей час фіксуються органами державної влади, є діючі релігійні організації. Ще інколи соціологи фіксують наявну релігійність громадян. Але я до цих показників ставлюся з великою обережністю, бо ж подеколи тут багато бравати і нерозуміння природи самої релігійності, свого віднесення до віруючих осіб.

Офіційна статистика релігійної мережі, яку подав на початок 2013 року департамент у справах релігій і національностей Міністерства культури України, зафіксувала наявність в Україні 36995 релігійних організацій понад ста різних релігійних течій, церков, спільнот. Це на 495 більше, ніж на початок 2013 року. Ця цифра включала 382 управління чи центри, 35460 громад вірян, 500 монастирів із 6834 насельниками, 202 духовних навчальних закладів із 19752 слухачами, 13157 недільних шкіл, 370 місій і 81 братство. Конфесії видруковували в 2012 році 384 періодичних видань, богослужіння здійснювало 31313 осіб, з яких 760 – іноземці. Якщо порівняти ці цифри із загальними показниками попереднього 2011 року, то маємо зростання релігійних громад на 447 одиниць, монастирів на 29, а водночас лише на 65 ченців. На одиницю зросла кількість духовних навчальних закладів, а ось слухачів у них побільшало на 677. Та й священнослужителів стало більше на 433, але серед них на 13 поменшало іноземців. Більше на 258 стало недільних шкіл.

Я не стану тут порівнювати з минулим роком цифрові показники різних конфесій, церков, релігійних течій, бо ж то робота для великої статті. Скажу коротко. Православ'я зросло в 2012 році у порівнянні з 2011 на 329 організацій (УПЦ МП – 249, УПЦ КП – 81, а ось УАПЦ - на одиницю з мінусом). Застигли у своїх цифрах більшість спільнот православного коріння. Зменшили темпи свого розвитку римо- і греко-католики (16 і 37). Останні в 2011 році самі давали ріст громад на 55. Майже без змін протестантизм. Якщо баптисти зросли на 6 громад, то п'ятидесятники на 34. Без росту в Україні адвентисти сьомого дня. Призупинилося бурхливе зростання харизматичних спільнот. Тут традиційно успішною є Церква Повного Євангелія (ріст на 13 громад). Загальмувалися у своєму зростанні і мусульмани, й іудеї, і етнонаціональні конфесії, і рідновіри. Хібащо дещо успішними виглядають рунвіри. Вони навіть в рідному селі Лева Силенка Благодатному на Кіровоградщині зареєстрували свою громаду. Більше дивись про зміни в таблиці мережі.

Якщо врахувати те, що в Україні законом не визначена обов'язковість реєстрації релігійних організацій, а деякі з них цим користуються і не йдуть на

реєстрацію, і до того ж ще є й деякі офіційно нефіксовані релігійні течії, а відтак і їх організації, то офіційна статистика державного органу є явно неповною. А оскільки з 2004 року, про що вже неодноразово наголошувалося, Держкомрелігій (потім – департамент) чомусь відмовився давати конфесійно здріблену інформацію про протестантські, неохристиянські, неоорієнталістські, рідновірські і ще деякі релігійні течії, то ми не маємо тепер достовірної і повної картини конфесійної мережі, виявлення тенденцій її змін як у її всеукраїнському, так і в регіональному зрізах. Водночас наголосимо ще й на тому, що картина релігійної мережі аж ніяк не корелюється з картиною релігійності, в тому числі й конфесійної, того чи іншого регіону країни, особливо якщо при цьому врахувати ще моду на релігію й релігійне меценатство. Державна статистика не враховує кількісне наповнення реєстрованих нею спільнот. В одній з них може бути десяток вірян, а в іншій – до півтисячі, а в статистиці і тим, і іншим виставляють одиничку. Згадую, колись Лев Силенко в листі до мене із Спрінг Глену тішився тим, що РУНВіра має в Україні більше 30 громад. Я йому відповів: не радійте, Вчителю, від того, бо всі Ваші громади за кількістю не наберуть багатьох громад греко-католицьких громад з Галичини. Те ж можна сказати і про монастирі. Якщо в Церкві Московського Патріархату у 203 монастирях в 2012 році мешкало 4873 насельників, то в УАПЦ у 2012 році в 11-ти її монастирях знаходилось аж 10 ченців.

Періодом інтенсивного розвитку релігійної мережі в Україні стали роки незалежності. При цьому зросла не тільки кількість релігійних організацій, а й кількість конфесій. Якщо в 1991 році у нас на реєстрації знаходилося 42 релігійні об'єднання, то на 2008 рік мали їх вже понад 120. Але департамент релігій певне з боязні якихось звинувачень від чиновників вищого рангу за рубрикою «інші» став приховувати це зростання. А між тим лише в двох книгах нашого десятитомника «Історія релігії в Україні» - томи 7 і 8 – ми описали 102 наявні в Україні конфесії. І то не все!

Хоч Православ'я за кількістю своїх організацій (18877) є найбільшою конфесією (51%), проте навіть ці цифри (не говорячи про свою часто традицієзумовлену самоідентифікацію з православ'ям, а тут вона в різних соціологічних дослідженнях становить від 36 до 48% опитаних) засвідчують той факт, що Україна не є православною країною, а скоріше країною з його домінуванням. А якщо врахувати штучність поділу колись єдиних православних громад на 2-3 за фактом належності їх вірян до якоїсь із трьох православних церков – УПЦ МП, УПЦ КП чи УАПЦ, наявність реєстрацій практично „неживих” православних спільнот (наприклад, один-два ченці на один монастир в УАПЦ), то кількість православних інституцій буде далеко меншою. Нині маємо штучне зростання організацій Церков Київського і Московського Патріархатів, певну стабільність автокефалів. На ближчі роки, враховуючи знаходження при владі промосковськоправославного Президента, зорієнтованість державних адміністрацій переважно на УПЦ МП, наявне помітне збільшення переходів парафій чи прийняття новими юрисдикції

Московсько-Православної Церкви. Кількість її спільнот за 2012 рік зросла на 249 організацій (це дорівнює 51,4% зростання всієї мережі країни 2012 року), тоді як Київського Патріархату - дійсно української Церкви – на 81. Рятівним засобом від цього може послужити хіба що надання Московським Патріархатом автокефалії УПЦ, що стане смертельним вироком для УПЦ КП й УАПЦ. Останні вимушені будуть повернутися через покаєння до цієї канонічної Церкви, яка при цьому збереже надто добрі відносини із РПЦ як своєю Церквою-матір'ю.

Практично вичерпала „електорат свого зростання” Греко-Католицька Церква (3919 організацій, в 2011 р. - 3882). Незважаючи на перенесення її офісу до Києва, вона залишається фактично галичанським феноменом (3104 організації), постаючи в регіоні свого найбільшого поширення для її вірних як тотальна спільнота: вона в дитячих садочках, школах, вузах, установах, армійських частинах і в'язницях галичанського регіону. Відкритість світу дає можливість зростати організаційно римо-католикам (1104 організації), хоч і вони практично вже йдуть до вичерпання своїх потенційних послідовників. На відміну від православних, де хоч монастирів і монахів надто багато (275 /5084), монастирі католицьких конфесій (222/1742), кількість ченців в яких чомусь поменшало, постають як центри активного місіонерства і християнської просвіти. Не на папері і кількість тих недільних шкіл, які мають греко- і римо-католики (відповідно 1276 і 521). Якщо греко-католицизм постає переважно як галичансько-закарпатський феномен, то римо-католицизм – як галичансько-подільський. Особливих успіхів у поширенні в східному й південному регіонах країни ці католицькі конфесії не мають і на перспективу не матимуть. Тут спрацьовує та упередженість, яку щодо католицизму і Ватикану сформував і православ'я, і комуністична пропаганда.

Помітно зростає в Україні мережа протестантських організацій (8793), які вже становлять 23,8% від загальної цифри України. Тут успішно діють переважно пізньопротестантські конфесії – баптисти-євангелісти (3443), п'ятидесятники (2677), адвентисти (2024), Свідки Єгови (офіційно -1091, а неофіційно – більше 1700). Сталою є мережа німецьких і українських лютеран (по 43). Всі протестантські конфесії ведуть широку релігійно-просвітницьку, морально-виховну, видавничу, медійну, місіонерську та благодійницьку роботу, що служить підставою для впевненості в подальшому інтенсивному зростанні їх мережі. При наявних темпах зростання, чому сприяє організована протестантськими церквами місіонерська і благодійницька робота, проведення різних заходів з євангелізації та інше, через 10 років їх громад в Україні буде більше від православних, переважно це будуть п'ятидесятницькі та єговістські спільноти.

Мусульманство в Україні не має своєї єдиної організаційної структури, а відтак наявними є вже шість його управлінських центрів, до яких входить 1145 ісламських організацій. Послідовниками ісламу у нас (окрім Криму) є представники меншин тих етносів, на автохтонних територіях яких ця релігія є домінуючою. Відтак ґрунту для зростання в Україні ця конфесія практично

вже не має, бо ж представники, скажемо так, немусульманських етносів лише одиничками приймають цю релігію, а такий активний приїзд в Україну на постійне проживання представників мусульманських етносів, як це було в роки Радянського Союзу, фактично призупинився. В Криму іслам також вичерпав можливості свого подальшого кількісного зростання після того, як Духовне Управління мусульман Криму відкрило в 2005 році практично у всіх поселеннях кримських татар свої організації. Їх тепер 935. Дивною є департаментська статистика. Вона чомусь не помітила діяльність в Україні Київського муфтіяту, ДУМУ УММА і Духовного Центру мусульман Криму, наявність шіїтської громади.

Духовне життя мусульманських громад в Україні потребує подальшого організаційного зміцнення, кадрового наповнення і матеріальної підтримки з тим, щоб виключити можливість розширення ваххабітської присутності (нині вона має більше 40 громад). На цю протидію нині активно працює не лише Меджліс кримсько-татарського народу та Муфтіят Криму, а й певною мірою державні органи. З появою Київського Муфтіяту, який релігійно обслуговує представників волзько-татарського етносу, із фактичним припиненням переїзду в Україну мігрантів з ісламо-домінуючих країн, а також появою активно діючої у сфері просвітництва і благодійництва мусульманської спільноти „Арраїд” і створення на її основі ДУМУ «Умма», можливість значного поповнення Духовного Управління мусульман України вірними і появи його нових повновірних громад фактично вичерпані і ця спільнота в Україні, як і інші, значимих перспектив не має. Домінувати в мусульманському світі України (окрім Криму) все більше будуть Духовний Центр мусульман України, а також всеукраїнська організація „Арраїд” з її ДУМУ Умма.

Найбільш спільнотний народ, як часто це говорять про євреїв, у своєму релігійному житті виявився водночас і найбільш „розхристаним”: 282 в 2012 році іудейських громад (а щорічне поповнення – одинички) тут належать до п’яти різних течій конфесії. Перспектив їх об’єднання немає, бо ж до цього поділу прилучилися позаконфесійні інтереси – економічні, політичні, а то й суб’єктивні орієнтації. То ж роз’єднаний іудаїзм - це його перспектива. Та й кількість громад конфесії залишиться майже незмінною. Далі мати перспективу для деякого зростання має хіба що Об’єднання хасидів Хабад Любавич. Воно й в 2012 році мало щонайбільше серед іудеїв громад - 107, чотири духовні навчальні заклади із 175 слухачами, 44 суботні школи, 18 періодичних видань.

Поява і зростання на теренах України різних нових релігійних течій (насамперед неохристиянських, неоорієнталістських та рідновірських) є відображенням загальних тенденцій нинішньої конфесіоналізації релігії у світі. Відтак це не є якась випадковість чи чиясь зла задумка, як дехто так вважає. На зміну модерну і в релігії приходить постмодерн. Традиційним церква треба не спати у своїх храмах, а йти до своїх вірних, запіклуватися їх проблемами, кількість яких за нових суспільних реалій значно зростає. Визначити загальну

кількість неорелігійних організацій нині складно із-за того, що не всі вони пройшли офіційну реєстрацію, деяким з незрозумілих мотивів держоргани відмовляють у праві реєстрації, хоч від цього діяльність цих організацій не припиняється, бо ж, як відомо, реєстрація релігійних спільнот у нас не є обов'язковою. Замість того, щоб поставити діяльність цих спільнот в залежність від закону, їх пускають „у вільне плавання”. Незрозуміло, хто від цього щось виграє. В 2012 році за офіційною статистикою нові релігійні течії загалом складали десь біля 2280 одиниць (неохристиян – 1977, неоорієнталістів – 163 й рідновірів – 140). Неоорієнталізм і рідновірство вже практично стабілізувалися у своєму кількісному зростанні і територіальному поширенні, а на перспективу будуть кількісно (і по громадах, і по вірних) навіть зменшуватися. Десь через 10-15 років їх громади поставатимуть скоріше як своєрідні клуби за інтересом. Водночас надто високі темпи зростання виявлятимуть неохристияни і насамперед харизмати. На сьогодні останні мають в Україні вже 1742 своїх організації. Неорелігії нерівномірно розміщуються своїми громадами по теренах нашої країни. Там, де сильні позиції традиційних Церков, їх практично одиниці (так, на Тернопіллі лише 11 громад, а загалом вони становлять лише один відсоток від всієї релігійної мережі Галичини), зате в регіонах, де водночас з відродженням традиційних християнських церков (Східні і Південні області країни) з'являлися і відносно вільно поширювалися й неорелігійні течії, кількість організацій останніх становить вже понад 13% від всієї мережі регіону. Порівняно розвинута інфраструктура ортодоксальних конфесій в західноукраїнському регіоні, поєднання у свідомості людей своєї релігійної належності з національною, включеність певного конфесійного чинника в систему культури і побуту зумовили блокування проникнення в ці області нових релігійних течій. Відсутність всього цього на Сході і Півдні країни, зокрема сприйняття конфесійної належності як ознаки етнічності, сприяють поширенню тут протестантських і неорелігійних течій.

В Україні на цей час практично склалася мережа неорелігій і поява якихось нових із них, як це засвідчили останні п'ять років, вже буде випадковістю. Тим більше, що традиційні Церкви в боротьбі з їх поширенням знаходять між собою спільну мову й прагнуть підключити до цього навіть державні органи. Хоч виключити абсолютно появу, але незначне поширення якихось нових релігійних течій, не можна. Так, в останньому десятилітті на нашому релігійному полі з'явилися такі маловідомі новотвори, як спільнота Сія-Світ, течія Горового, Хіллсонг, анастасіївці, але нині їх вже практично не чути.

Порівняльний аналіз цифрового матеріалу про зміни релігійної мережі за останні 20 років засвідчує те, що екстенсивний етап розвитку релігійного життя в Україні вже закінчився. Він перейшов в інтенсивний. Якщо на початку 90-х років м. ст. кількість релігійних організацій в країні щороку зростала на 30-32%, то вже в роки нового століття цей показник зменшився до 3-6 %. В 2006 році зріст становив вже 2,7%, в 2007 році – 2,3%, а в останні п'ять років

він крутиться біля цифри *два*. В 2012 році – лише 1,1%. Фактично вже маємо насичення релігійною мережею (десь біля тисячі вірних на одну релігійну організацію) в західних і подільських областях країни, в межах 1200-1600 існує насиченість центрального регіону країни, Схід і Південь України (тут від 2 до 4 тисяч) ще далекий від цих показників. Очікувати тут в наступному значного збільшення релігійної мережі із-за сформованої світськості способу життя переважної більшості його мешканців не приходиться. Найбільш інтенсивне зростання релігійної мережі відбулося в західноукраїнських землях, що пояснюється порівняно високим рівнем релігійних потреб громадян цього регіону, для яких релігія стала невід'ємним елементом їх способу життя і виявом духовної культури та національної приналежності. Проте якщо на початку 1992 року в Західних областях України діяло 59,6% релігійних організацій країни, то нині вони становлять біля 30%. На перше місце в релігійному житті вийшов Центральний регіон. Тут нині знаходиться 50,5 % його мережі. До речі, тут є й найбільший відсоток православних громад (майже 50) і найвищий відсоток православної насиченості (десь 63,2%).

Регіональні відмінності в рівні національної самосвідомості громадян позначаються на географії поширення українських національних християнських церков. Тут слід відзначити помітне поширення УПЦ КП та УАПЦ в Західних і Центральних областях й водночас незначну кількість їх парафій у Південному і Східному регіонах, де домінує промосковська УПЦ. Абсолютне домінування має в галичанських областях УГКЦ. Римо-католицькі громади постають переважно в районах розселення польської меншини – Полісся, Поділля, Галичина. Розвиток національної самосвідомості у представників різних етнічних меншин України сприяє появі і поширенню в нашій країні їх національних релігійних течій (німецькі лютерани, шведські лютерани, вірменська григоріанська церква і т.п.), хоч перспектив значного кількісного зростання в Україні ці конфесії не мають.

Регіональні особливості релігійного життя значною мірою зумовлені історичним минулим краю, національним складом його населення, усталеними традиціями, зокрема сімейними, способом господарки, загальним культурно-освітнім рівнем населення, політичними процесами, міждержавними відносинами. Релігійні організації розміщені по території України явно нерівномірно. Так, три галичанські області мають на майже 400 їх більше, ніж разом взяті п'ять областей Східної України (Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька та Дніпропетровська), хоч за кількістю населення цей регіон в 5 разів перевищує Галичину. Якщо в Тернопільській області на одну релігійну громаду припадає в середньому десь 640 громадян, то в Харківській біля 4300. Оскільки в західному регіоні країни практично вже створена інституційна мережа церковних організацій достатня для задоволення релігійних потреб віруючих, відбулася насиченість релігійного життя релігійними організаціями, то перше місце за інтенсивністю зростання релігійної мережі нині перейшло до Центрального регіону. Десь через 5-6 років естафету регіону з найбільшими темпами зростання релігійної мережі перебере Схід і Південь країни.

Кількісні показники зростання релігійної мережі тієї чи іншої конфесії ще не засвідчують такого ж зростання кількості їх вірних, а тим більше – рівня релігійності останніх. Конкурентна боротьба між конфесіями і церквами спонукає керівництво деяких з них штучно розширювати свою інституційну мережу, „хапати побільше” при реституції, не маючи опісля можливості на належне освоєння одержаного. То ж і маємо в православних монастирі із способом життя людини первісного суспільства (особливо у московсько-православних в Криму), напівпорожні храми, напівпусті монастирі тощо. Десь через 5-8 років історичні Церкви зіткнуться (особливо в містах, зокрема в Києві) із феноменом „пустуючих храмів”, хоч нині вони, з метою трудовлаштування випускників, необдумано натворених духовних навчальних закладів прагнуть будувати їх все нові і нові, зокрема в Києві. Деякі з них навіть нагадують курники. Молодь на перспективу в храми традиційних спільнот, де не враховується її освіченість і бажання до активного релігієвиявлення, не піде. На зміну ритуалізованим церквам прийдуть інтелектуалізовані, церква телебачення чи Інтернету. Саме цим пояснюється поповнення молоддю різних харизматичних спільнот.

Релігійні організації т.зв. історичних конфесій розмістилися переважно в регіонах традиційного свого розселення, використавши при цьому в різному стані збереження колишні культові будівлі. За цих умов протестантським і неорелігійним спільнотам приходиться вже шукати сприятливу для себе нішу діяльності. Ідея „традиційної канонічної території”, до якої вдається Московсько-Православна Церква України з метою протистояння поширенню інших конфесій чи церков, загострює міжконфесійні відносини, зумовлює міжконфесійну напругу, а то й веде до настроїв релігійного сепаратизму. Промосковська зорієнтованість УПЦ МП, зокрема її Синоду і єпархів Сходу і Півдня, з часом спричинить в ній внутрішній розкол, а усвідомлення відповідними органами влади антиукраїнськості „політизованого православ’я” певних спільнот цієї Церкви призведе до їх офіційної заборони, а то й до ув’язнення їх діячів (в тому числі й митрополитів) за антидержавну діяльність. Вони цього вже давно заслужили, фактично воюючи із суверенністю України, ратуючи за якусь «святую Русь», за відродження російської монархії.

До своїх впливів на становлення релігійної мережі в Україні, появи і поширення нових релігійних течій, всілякої протидії розгортанню місіонерської діяльності як протестантських, так і неохристиянських спільнот, поширенню на Сході і Півдні України католицьких громад активно прилучаються останнім часом владні структури цих регіонів з підключенням до цього церковних і біляцерковних спільнот УПЦ МП. Відчуваючи своє безсилля в боротьбі із зростаючим впливом харизматів, вимушені будуть поєднувати свої зусилля з протидії цьому історичні церкви і традиційні як для нас протестанти. Свою критичність вони будуть орієнтувати не тільки проти нових релігійних течій, а й проти тих, хто виступає за свободу віросповідань в країні.

Тут варто визнати, що, слідуючи закріпленим Конституцією і Законом про свободу совісті й релігійні організації і визнаними міжнародною спільнотою принципам демократизму релігійної сфери життя, Україна і в наступному буде залишатися поліконфесійною країною. Важливою при цьому буде залишатися діяльність органів державної влади, наукових установ і громадських організацій зорієнтована на толерантизацію міжконфесійних і міжцерковних відносин, мінімізацію ще наявного між релігійними спільнотами протистояння. Церква в Україні відокремлена від держави. Відтак проблеми, які виникають у відносинах між Церквами і релігійними організаціями мають вирішуватися не засобами телефонного дзвінка чи якогось розпорядження з боку владних структур, а органами правопорядку. До цього слід звикати релігійним інституціям, які існують в умовах громадянського суспільства.

Проф. О.Саган

3. Державно-церковні відносини в їх практичному вияві

Позиція держави (її очільників та владних структур) щодо Церкви, особливості сформованих державно-церковних відносин значною мірою впливають на характер розвитку церковних інституцій та рівень релігійності населення, а також на забезпечення права громадян на свободу совісті. Відтак розбудова правової демократичної України неможлива без постійної уваги державних органів до питання гарантування свободи совісті та віросповідання, стан забезпечення яких наразі залежить як від їх конституційно-правового регулювання та наявності цілісного механізму гарантування вказаної свободи, так і від способу контролю й реагування на порушення законодавства.

Загальна характеристика моделей державно-конфесійних відносин в Україні в їх історичній ретроспективі наразі вже достатньо висвітлена,¹ а відтак ми зупинимось безпосередньо на нинішніх практичних проявах характеру державно-конфесійних відносин в Україні. Головним із цих проявів ми визначили б намагання і владних структур, і релігійних організацій гармонізувати (у міру їх розуміння цього процесу, та за певними часовими винятками, коли були спроби окремих Церков монополізувати свої відносини з державою) державно-церковні, міжцерковні й внутрішньоконфесійні

¹ Див., наприкл.: Саган О. Держава і Церква – основні моделі взаємодії // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К., 1999. – С.45-49; Саган О. Політика і релігія // Політологія. Підручник. – К.: Академія, 2001. – С. 358-373; Саган О.Н. Особливості розвитку державно-конфесійних відносин у сучасній Україні // Релігійна свобода: релігія в постмодерному суспільстві - соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти. Наук. щорічник № 13. – К., 2008. – С. 47-53 та ін.